

МИСРАЛАРДА ЖОНЛАНГАН СЎЗЛАР (ТАШХИСНИНГ ТЕМАТИК ТАСНИФИ)

Элнур Ниёзматов Хусин ўғли

Фанлар академияси қошидаги Ўзбек тили ва фольклор

институтини мустақил изланувчиси

elnurniyozmatov66@gmail.com

Аннотация: мақолада ҳозирги ўзбек шеърлятидаги бадиий санъатлардан энг фаол қўлланиладиган санъатлардан бири. ташихис санъати ва унинг тематик жиҳатдан таснифи ҳамда шеърлий парчалардаги таҳлилга кенг ўрин берилган.

Аннотация: статья является художественной в современной узбекской поэзии. Одним из наиболее активно используемых искусств является искусство диагностики, и его тематической классификации и анализу в поэтических пассажах отводится широкое место.

Annotation: in the article, one of the most actively used art forms in contemporary Uzbek poetry the art of diagnosis and its thematic classification and analysis in poetic fragments are given widely.

Калим сўзлар: ташихис санъати, тасниф, лирик қаҳрамон, поэтик образ, поэтик мазмун, шахслантириш, бадиий тасвир.

КИРИШ (ВВЕДЕНИЕ / INTRODUCTION)

Жаҳон мумтоз адабиёти хазинасига ўзига хос улкан ҳисса қўшган ва ўзининг бой тарихий меросига эга бўлган ўзбек шеърляти тили, бадиияти, услублари, мазмун ва шаклий ўзгаришлари билан тобора ривожланиб, юксалиб борапти. Бугунги кун ўзбек шеърлятининг камолот чўққисига етишида ижодкорлар билан теппа- тенг ижод қилаётган адабиётшунос олимларнинг ҳам илмий- назарий изланишлари, янги ғояларни, янги эврилишлари ўзгаришлар ҳақида яратишаётган илмий-амалий қўлланмалари, мақолалари билан бу соҳанинг янада ривожланишига салмоқли ҳисса қўшишмоқда. Ҳар бир соҳанинг ривожланишида, бойишида предмет ёки нимадир бўлади. Шеърлятимиз гўзаллигини, бадиийлигини кўрсатувчи восита бу, албатта, тил. Биз ана шу тил имкониятлари, сўз жилолари, сеҳри, маънолари орқали ўз маҳоратларини

кўрсатиб ижод қилишаётган таниқли шоирларнинг айрим ташхис санъати иштирок этган шеърларини таҳлил қилишга, поэтик мазмунини очишга имкон қадар уриниб кўрдик.

“Ташхис ҳайвонот ва наботот, ҳатто жонсиз табиат оламидаги ашёларга инсон учун хос бўлган хусусиятларни (кечинма, ҳис-туйғу, ҳаракат) бахш этиб тасвирлашдан иборат. Бундай тасвир тасодифий бўлмай, тасвир объекти бўлмиш ҳайвон, ўсимлик ёки ашёнинг бирор белгиси билан инсон хусусияти ёхуд феъл-атвори ўртасидаги қандайдир рамзий ўхшашликка асосланади”.¹

Ўзбек шеърлятида поэтик, рамзий-мажозий образлар яратишда муҳим поэтик восита сифатида қўлланиладиган бадиий санъатлардан бири - ташхис санъатидир.

Илгари асосан, табиат ҳодисалари, ҳайвонлар шахслантирилган бўлса, бугунги кунда инсон ҳис- туйғулари, орзу-умидлари, моддалар, сайёралар, предметлар, инсон аъзолари (гарчи олдин ҳам айрим шоирлар ижодида кузатилган!), деярли барча турдаги нарсаларнинг кенгроқ планда шахслантирилаётганини кўриш ва кузатиш мумкин. Шунга кўра бу санъатнинг бугунги кун ижод намуналарида кенг оммалашаётганини кузатиб, ташхис санъатини тематик жиҳатидан қуйидагича таснифлаб ўрганишни мақсадга мувофиқ деб топдик:

- 1) гуллар ва ўсимликлар ташхиси;
- 2) ҳайвонлар ва қушлар ташхиси;
- 3) Сайёралар ташхиси;
- 4) Предметлар ташхиси;
- 5) табиат ҳодисалари ташхиси;
- 6) инсон ҳис-туйғулари ташхиси;
- 7) орзу-умидлар ташхиси;
- 8) инсон аъзолари ташхиси;
- 9) Моддалар ташхиси;
- 10) дарёлар ташхиси;
- 11) дарахтлар ташхиси;
- 12) топонимлар ташхиси...

Бу таснифни яна тўлдириш, мукаммаллаштириш мумкин. Бундай таснифлаш мавзунини чуқурроқ ўрганишга, ташхис санъатининг имкониятларини лирик ифода усуллари кенгроқ кўрсатишга ёрдам беради. Ташхисни ўрганиш ва ўргатишда эса қулайлик ва енгиллик туғдиради. Бу санъат орқали инсон сезимларини табиат, ҳайвонот ҳамда самовий жисмлар уйғунлигини яққол

¹ Ёқубжон Исҳоқов «Сўз санъати сўзлиги».

кўриш, тасвирлаш ва тушуниш жуда қизиқарли ва сермахсул ҳодиса эканини кузатамиз.. Жонсиз буюмларни жонлантириш, улар билан сўзлашиш, дардлашиш, ҳаракатланиш жараёнлари жуда қизиқарли ҳамда ҳайратланарли ҳодиса. Ижодкор ўз ҳис-туйғулари, қалб ғалаёнлари ва ҳайратларини ташхис санъати воситасида ошкор этиши, сирларини очиши анча осон кечади. Ижодкор, аввало, жуда синчков, кузатувчан, зеҳнли бўлиши керак. Негаки у сўзларни шахслантириб жонлантириши учун нарсалар ва инсонлар ўртасидаги ўхшаш жиҳатларини топа олиши ҳамда инсонларга хос ҳаракат, фаолият, кечинмаларни маҳорат билан уларга кўчириши лозим. Агар ўхшашлик бўлмаган тақдирда ҳам қандайдир ўхшаш элементлар топа олмасдан инсонлаштира олса ўқувчини ишониши, ҳайратланиши табиий ҳол.

АДАБИЁТЛАР ТАҲЛИЛИ ВА МЕТОДОЛОГИЯ (ЛИТЕРАТУРА И МЕТОДОЛОГИЯ / METHODS)

Бадий санъатлар, хусусан, ташхис санъати ҳақида икки жилдлик адабиётшунослик назарияси қўлланмасида, Атоулло Ҳусайнийнинг “Бадоеъ ус-саное”, Ёқубжон Исҳоқовнинг “Сўз санъати сўзлиги”, А. Ҳожиаҳмедовнинг “Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия”, А. Асаллаевнинг “Бадий санъатлар” илмий китоблари ва Дилмурод Қуронон, Нажмиддин Комилов, Баҳодир Каримов каби машҳур адабиётшунос олимларнинг илмий-тадқиқот ишларида, адабиётшунослик терминлар луғатида ва бир қанча номзодлик, битирув илмий ишларида атрофлича маълумотлар берилган. Юқоридаги қўлланмаларда ташхис маънавий санъатлар қаторида кўрсатилса, Наргиза Тулонованинг номзодлик диссертациясида: “ташхис лафсий санъат...”¹ дейилган. Бу ерда хатолик кетган. Негаки қолган барча манбаларда ташхис маънавий санъатларга киритилган. Ёқубжон Исҳоқовнинг “Сўз санъати сўзлиги ” китоби (2-нашри) бадий санъатлар ҳақида ёзилган китоблар ичида нисбатан мукамал манба ҳисоблансада, унда ҳам айрим камчиликлар кузатилди. Қўлланмада интоқ (жонсиз нарсаларни, ҳайвонларни гапиртириш), муқобала (имло) санъатлари тушириб қолдирилган. Ташхис санъати ҳар учала таснифнинг (лафсий, маънавий, муштарак) бирортасига ҳам кирмай қолган, мусоваттарафайн санъатининг Бобур ижодидаги намунаси ва тасне, мустасне деган маънодош номлари киритилмаган. Адабий истилоҳлар икки ўринда икки хил миқдорда кўрсатиб кетилган. Албатта

¹ Тўланова Наргиза Маминовна. Ҳозирги ўзбек шеърӣятида бадий санъатларнинг лисоний- услубий таҳлили. (Шавкат Раҳмон, Аъзам Ўктам, Иқбол Мирзо шеърӣяти мисолида) номзодлик диссертацияси. Р. 89. 2009.

бу каби жузый камчиликлар кейинги нашрларда тузатилиб босилса, нур устига аъло нур бўлар эди.

Ташхис санъати қўлланилган дастлабки ёзма манбалардан Махмуд Қошғарийнинг “Девони луғотит турк”, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг”, Рабғузийнинг “Қиссаси Рабғузий” асарларини кўрсатиш мумкин. Шунингдек, Алишер Навоийнинг лирик асарларида, “Хамса” дostonларида, Атойи, Лутфий, Фуркат ижодида кўришимиз мумкин.

НАТИЖАЛАР (РЕЗУЛЬТАТЫ / RESULTS)

Гулларни шахслантириш:

Гул жаҳон адабиётида ҳам, мумтоз адабиётимизда ҳам, замонавий адабиётимизда ҳам гўзал ёр, маъшуқа, қиз, аёл образини юзага келтирувчи рамз, маъжозий образ мисолида қўлланилиши табиий ҳолга айланган. Гулларнинг гўзаллиги, ифори, очилишида ҳамда аёллар ҳусни малоҳатида қандайдир умумийлик, мутаносиблик бор. Маҳоратли сўз усталари, шоирлар ўз шеърларида гулларни, айрим ҳолларда уларнинг турлари номларини инсоний хусусиятлар, ҳаракатлар билан тасвирлаб ташхис санъатининг гўзал намуналарини яратиб ўз фантазияларига ўқувчиларни маҳорат билан ишонтира олишган.. кўпгина шеърларда лирик қаҳрамоннинг ўзи булбул тимсолида гавдаланади. Қуйида турли даврларда яшаб ижод қилган ва бугунги кунда қалам тебратаётган шоирлар ижод намуналаридан мисоллар келтириб таҳлил қилишга уриндик.

Настарин ювиб юзни, ёсуман тузиб ўзни,

Наргис очибон кўзни интизори ёронлар.¹

(Фуркат)

Настарин гулининг инсонга ўхшаб юз ювиши бир қараганда одатий ҳолга ўхшайди. Негаки, ҳар кун тонгда барча гуллар, ўсимликлар устига шудринг тушиши табиий ҳол. Ижодкор наздида улар шудрингга юзларини ювишган ёки юзларини ювиб бўлгач, юзда қолган сув томчиларига ишора қилинган. Бу жуда ўринли ва ишонарли ўхшатиш. Иккинчи мисрада наргис гулининг кўз очиши жуда чиройли шахслантирилган. Маълумки, мумтоз адабиётимизда наргис гули шохбарглари шаклан кўзга ўхшаганлиги учун айнан бошқа гуллар эмас, наргис кўзини очиб интизорини кутяпти. Гуллар деярли барча шоирлар ижодида учрайди ҳамда улар ёр тимсолини тасвирлашда асосий восита ҳисобланади.

Юзларингдин шарм этиб эй рухсор гул,

Очилур ҳар баҳор айёмида бир бор гул.

¹ Шарофжон Сариев Адабиёт фанидан яхлит ўқув дидактик мажмуа. Шарқ зиёкори –2015.

Сен шу қадар гўзалсанки, сенинг шу гўзаллигингдан уялганидан гуллар баҳорда бир марта очилади. Аслида гулнинг бир марта очилишининг ёр гўзаллигига ҳеч қандай алоқаси йўқ. Шоир бу ерда даҳли бўлмаган нарсани худди даҳли бордай кўрсатиб ҳусни таълил санъатининг бетакрор намунасини яратган бўлса-да, гулнинг уялиши ташхис санъатига ҳам ёрқин мисол бўла олади.

Тоғлардаги қип-қизил *лола*,
бўлиб гўё ёқут пиёла,
булоқлардан узатади сув
эл кўзидан қочади уйқу.

(Ҳамид Олимжон)

Эрта тонгда тоғ лолаларининг шудрингга тўлиб туришини кузатган лирик қаҳрамон лолаларни инсонга хос ҳаракат бажараётган ҳолда яъни улар ёқут пиёлаларда булоқлардан сув узатяпти дейди, бундай мўъжизага гувоҳ бўлган элнинг кўзидан уйқу қочади. Қуёш чиқиб, кун ёриши билан шудрингларнинг ҳавога учиши уйқуга қиёсланяпти.

Атиргул май ташир – мулозим,
Сипоҳиси созанда қушлар.

(Азиз Саид)

Бу мисраларда атиргулни мулозимга қиёсланганини ва унинг май ташиётганига гувоҳ бўламиз. Май ранги қизил бўлгани учунми, бир неча атиргулларнинг саф тортиб юриб бораётгандай тасаввур қилиш учун ҳам ўта синчковлик, фантазия ҳамда ўткир зеҳн ва катта истеъдод керак.

Дарбадарга қиш жуда азоб,
Омадсизга тобутдир хазон.
Нечун бергум нокасага ҳисоб,
Нечун олгум пастлардан эҳсон?
Мени қийнар минг битта сўроқ,
Қизгалдоғим, жоним қизгалдоқ.

(В.Файз. 68-бет)

Қизгалдоқни дардкаш дўст тимсолида кўриш Муҳаммад Юсуф ижодида ҳам учрайди. Нима учун қизгалдоқ? Қизгалдоқнинг қон рангига ўхшаш эканлиги эътибор марказидами ёки умри жуда қисқалигимми? Вафо Файзуллоҳ ҳам худди Муҳаммад Юсуф каби қизгалдоққа мурожаат қилиб, уни инсонлаштириб ташхис ҳамда нидо санъатларининг бетакрор намунасини яратган. Муҳаммад Юсуф 4+4+4 шаклидаги 4 банд, 12 бўғинли бармоқ вазнида Қизгалдоқ шеърини ёзган

бўлса, Вафо Файзуллоҳ 4+5 вазнидаги 6 мисралик 6 бандли бармоқда шу шеърини яратган. У ҳар банднинг охирида қизғалдоққа мурожаат этса, М. Юсуф фақат шеър бошида қизғалдоқ сўзини қўллайди. Ҳар икки шоир ўзига сирдош, дардкаш сифатида нима учун айнан қизғалдоқни танлашган. Уларнинг наздида бу гул бағри қон гул. У ўз аламларини гўё ранги орқали кўрсатаётганга ўхшайди ва улар ҳам ўз ҳолатларига ҳамоҳанг деб бошқа гуллардан ажралиб гулзорда эмас, балки қир-адирларни ўзига маскан қилган қизғалдоқлар ёнига бориб, уларга қалб туғёнларини баён этишади ҳамда гўё уларнинг ҳам дардларига ҳамдардлик билдиришаётганга ўхшайди. Ҳақиқатан ҳам сиқилган киши тинчроқ, одамларда ҳоли жойда ёлғиз қолиб, ким биландир дардлашгиси келади. Бу табиий ҳолни бадий сўз усталари гуллар воситасида амалга оширишади. Оламга ўз гўзаллигини намоён этгач, яъни тўлиқ очилиб бўлгач, қизғалдоқлар тезда қовжираб сўлиб қолади. Балки ижодкорлар ҳам бор истеъдодларини кўрсатиб бўлгач, худди қизғалдоқлар каби қисматни хоҳлашмаётгандир ва уларга хайрихоҳлик билдиришаётгандир. Умуман, гулларни инсонлаштириш шеърятимизда кўп учрайдиган ҳодиса.

Ўсимликларни шахслантириш:

Майсалар лол эгди бошини,
Қизғалдоқлар тўқди ёшини.
Кўк беркитди шаън қуёшини,
Баҳодирсиз келар арғумоқ.

(Шавкат Раҳмон)

Арғумоқнинг баҳодирсиз келишидан ҳатто майсалар лол қолиб бош эгиши, қизғалдоқларнинг ёш тўкиши, осмоннинг қуёшни беркитишида қандай ўхшашлик бўлиши мумкин? Шавкат Раҳмоннинг “Баҳодирсиз келар арғумоқ” шеърдан олинган бандда шоир арғумоқнинг баҳодирсиз келиши нафақат унинг яқинлари, дўстлари учун, бутун борлиқ ва ундаги ўсимликлар, ҳатто осмон учун ҳам катта фожиа эканлигини ўзгача тарзда сўзларни шахслантириб тасвирлаганлигини кўрамиз. Баҳодир халқ тақдирига, келажагига, бахт-саодатига масъул шахс сифатида тушунилади. Унинг йўқлиги лирик қаҳрамонни чуқур қайғуга солади ва ўзининг руҳий тушкун ҳолатини майсалар, қизғалдоқлар тимсолида кўради. Айни вақтда баҳодир поэтик образ бўлиб, у эрк, озодлик рамзи сифатида ҳам тушунилади. Ер юзидаги ҳар бир жонзотга эркинлик керак, ҳатто ўсимликлар ҳам, ҳашаротлар, қушлар ҳам эрка ташна десак муболаға бўлмас. Атоқли жадид шоиримиз Абдулҳамид Чўлпон “Гўзал” шеърда озодликни гўзалга қиёслаб бетакрор поэтик образ яратганини эсга олайлик. Лирик қаҳрамон эркин шамолдан, қуёшдан, ойдан сўрайди ва улар ҳам унинг ўзларидан гўзал эканлигини эътироф этишиб, хайрихоҳлик билдиришади.

Ҳайвонларни шахслантириш: масал ва эртақлардан мисоллар келтирилади.

Йиғлаб куйга осил *Олапар*.

Тверскойда **байталлар** хомуш,

Шеър ейдилар, ичадилар қон.

(Вафо Файзуллоҳ 16-бет)

Тверской Москва кўчаларидан бири. У ерда... шоир шеър оҳангига мос куйнинг нолаасидан шундай таъсирланадики, натижада кучукка сўзлаб юборади.

Бошимни чангаллаб учган қарчиғай,

Баландроқ кўтаргил осмонни кўрсат.

Мен ўзим қутқарай Алпомишни-йай,

Бойчибор,

бошла йўл,

зиндонни кўрсат!

(Шаҳриёр Шавкат. 5-бет.)

Алпомиш – ор-номус, ғурур, шон-шавкат тимсоли. Мен шу ор-номусимни қутқарай, шон-шуҳратимни тиклай деб ҳайкираётган шоир Бойчибор – руҳиятига, ўзлигига мурожаат қилмоқда. Кўринадики, ҳайвонларга мурожаат қилиб уларни шахслантириш осонроқ ва қулай усуллардан бири ҳисобланади.

Йўқотганим ҳаддан зиёда,

Топганим бир ёруғ дунёда,

Ҳузуригга борай пиёда,

Оху, менинг орзумсан ҳамон!

(В.Файзуллоҳ. 142-бет.)

Лирик қаҳрамоннинг орзуси ростдан ҳам охуми, ёки соғинган ёри, севимли маҳбубасини оху деб эркалаяптими? Нима учун унинг ҳузурига пиёда бормоқчи, чунки оху тоғ – тошларда макон тутган бўлади ва уларнинг олдида фақат пиёда бориш мумкин. Бу мисраларни ўқиган ҳар бир ўқувчи ўзиникидай қабул қила олади. Биринчи мисрадан таҳлил қилишни бошлаймиз. Ҳаммининг йўқотганлари жуда кўп (яқин кишилари, вақти, дўстлари!). топганим бир деганда аллоҳ назарда тутилган. Оху поэтик образи орқали ҳам жаннатни орзу қилиши кўрсатилган. Негаки жаннат аҳлигина аллоҳ жамолини кўришга мушарраф бўлишади.

Қушларнинг шахслантирилиши:

Бунда **булбул** китоб ўқийди,

Бунда қуртлар ипак тўқийди,

Бунда ари келтиради бол,

Бунда **қушлар** топади иқбол.

Ўзбекистонни бутун борлиғи билан севган, уни ардоқлаган кишигина ўз ватанига бўлган чексиз меҳр-муҳаббатини худди шу тарзда баён эта олади. Негаки, Ватаннинг ҳар гўшаси, ҳар гиёҳи, ҳар бир жонзоти у учун азиз ва қадрли бўлади. Шунинг учун ҳам шоир жаннатмонанд юртимизни дилдан тошиб, жўшиб куйлаган. Китоб ўқиб, шеър ёдлаётган болалар булбулга қиёсланган. Уларнинг ширали жарангдор овозлари булбул хонишига топиб менгзалган. Бандда нафақат қушлар, балки ҳашоратлар ҳам шахслантирилган.

(Ҳ.Олимжон)

Шивирлайди теракнинг лаби,

Қарғалар бешикни тебратар.

(В.Файз. 26-бет)

Йўлга чиққан келин – **турналар**,

Қайтмас энди, бир севги порлоқ...

(15-бет)

Қушчам, мендан олдин баҳорни сездинг,

Мунгли кунларимга йўлладинг наво.

(50-бет)

Сайёраларни шахслантириш: ой, қуёш, ер, юлдузлар...

Мумтоз шеърятимизда ёрнинг беқиёс гўзаллиги, хусни малоҳати ой ва қуёшга, кўзлари эса юлдузга қиёсланиши ҳолати жуда кўп такрорланади. Бу сайёраларни инсонийлаштириб битилган шеърлар ҳам анчагина. Ҳазрат Алишер Навоий “Саббаъи сайёр” достонининг бешинчи ҳикояти “Меҳр ва Суҳайл” да Меҳр - қуёш, Суҳайл – порлоқ юлдуз маъносини англатиши тасвирланган. Қуёшнинг ҳаммага бир хил нур сочишига инсон қалбидаги энг зарур ва унга мушток бўладиган меҳр туйғусининг қиёсланиши ўртасидаги рад этиб бўлмайдиган мутаносибликни улуғ шоир кашфиётларидан бири десак янглишмаймиз.

Оу жилмайиб кўзин қисади шунда,

Ёғдусида туғилади инжулар...

(Э.Ниёзмуҳаммад)

Қуёш чиқар сочини тараб,

Нигоҳ ташлар оламга вазмин.

(Маъруф Жалил 10- октябрь. Азиз

Саид канали)

Юқоридаги мисраларда қуёшнинг узун сочларини тараб оламга қараши инсонга хос ҳаракат-ҳолатнинг унга юктирилган тасвирини кўрамиз. Қуёшнинг сочини тараётган қизга ўхшатилиши, вазмин нигоҳ ташлаши учун тасаввур имкониятлари кенглиги, фантазия кучи ҳамда иқтидор зарур. Сочнинг толалари ҳар томонга ёйилиши – қуёш нурларига қиёсланган. Тонг отгач, қуёш чиқиши табиий ҳол, аммо ижодкор ҳар кунги одатий ҳолдан ҳам завқу шавққа тўлиб, поэтик образ ярата олган.

Моддаларни шахслантириш: сув, ҳаво, булут, ёмғир, қор,

Дарёларнинг шошқини бошқа,

Оқ булутлар уйғотди мени.

(В. Файзуллоҳ. 31- бет)

Оқ булутлар ўз мусаффолиги, гўзаллиги, парқулиги билан ижодкор дилидаги қотиб қолган инжа туйғуларни, беғубор орзуларни уйғотган. Қайси шоир соҳил бўйида самодаги илоҳий гўзалликдан илҳом олмаслиги мумкин.

Яшил тушлар билан лиммо-лим **булоқ**

Йўлидан қайтмасларни кутяпти.

(В. Файз. 46-бет.)

Оқ куйлақлар кийган **тоғлар** бор ҳамон,

Елкасида чўғдай ҳилпирар лола.

Турналар олислардан қайтишди омон,

Хайрлашув чоғи кўз очган **нола**.

(В.Файз. 46-бет.)

Табиат ҳодисаларини шахслантириш: шамол, довул, бўрон, ёмғир, чакмоқ, яшин, кун, тун, субҳ, шом, тонг...

Ерта **тонг шамоли** сочларин ёзиб

Ёнимдан ўтганда сўраб кўрамен.

(Чўлпон. "Гўзал")

Эшикдан эшикка чопиб **шаббода**,

Суюнчи сўрайди, суюнчи.

(Асқад Мухтор "Туғилиш")

Шитир-шитир ўйнар **шаббода**,

Барглар мусиқаси бир ширин.

(Ш. Раҳмон)

Ўртада

оч қолган **сукунат**

пардани эмас,
қовоғингни кўтаришни сўрайман.

(Азиз Саид)

Кеча йиғлар, қора сочига
Қадаб синган ой – тароғини.
Шамол секин ўрмалаб сувдан
Судраб чиқар бўш чаноғини.

(Азиз Саид. Дили қани
Бедилнинг? шеъри)

Ҳамёнини очар сахий тун,
Бозор эса гунг ва кимсасиз.

(А. Саид. 5- июнь.2022.)

Бўм-бўш хаволарга ёйсам қўлимни,
Сокинлик сочидан ташлар бир тутам,
Ялмоғиз **фуркатнинг** ўчоқларида,
Жимжитлик қораяр чиройли тутаб.

(Азиз Саид канали 13-январь)

Инсон ҳис-туйғуларини шахслантириш:

Ёмғир тинмай ёғди тун бўйи,
Ёмғирли тун каби эзилди **дардим**.

(Абдулла Орипов. “Севги ўлими”)

“Дарднинг эзилишини ҳеч тасвирлаб бўлмайди, у фақат ифодаланиши мумкин, холос. Аммо мавҳум ҳиссий ифода конкрет предмет билан боғланса, дарҳол тасвирийлик юзага келади. Юқоридаги мисралардаги мавҳум ҳис ёмғирли кунга ўхшатилиши билан мавҳум ҳиссий ифода ўқувчининг кўз олдида конкретлашади.” (Адабиётшунослик терминлари изоҳли луғати)

Юрагимга киргин, **умидим**,
Кўзларимда тургин, **умидим**.

(Улуғбек Ҳамдам Адабиёт. 672-бет.)

Юқоридаги мисралар шоирнинг маснавий шаклида ёзилган Муножот шеъридан олинган. Инсоннинг тушқун ҳолатига тушган пайтларида унга далда берадиган, худди маёқ сингари олдинга чорлайдиган ҳам умид. Умидсиз яшаш инсонни ҳалокатга, тубанликка бошлаши аниқ. Эртанги кундан, келажагидан, умуман, барча яхшиликлардан, орзулар рўёбидан умид қилиб яшаш

керак. Лирик қаҳрамон инсон қалбида туғилиб, унга куч берадиган, шижоатли бўлишга ундайдиган нафис ва боқий туйғуни инсонийлаштириб ташхис санъати воситасида ўз хоҳиш-истакларини, борлиги учун, мақсадга етиши учун унга умиднинг сув ва ҳаводай зарурлигини таъкидлайди:

Қўлларимдан ушла бўл маҳкам
Манзил сари бошлагин илдам.

Борлигимда бўлгин ҳамиша,
Ҳам Дунёю оламда пеша.

Инсон ҳис-туйғуларини ишонарли тарзда шахслантириш, уларга дилкаш суҳбатдош, дардкаш, сирдош дўст каби мурожаат қилиб гурунглашиш, қалбидаги аламларини ёки қувончларини бўлишиш кейинги авлод ижод намуналарида ҳам, таниқли ижодкорлар шеърлятида ҳам кўпроқ ва хўброқ учрамоқда.

Кўз очгани қўймайди **алам**,
Мисраларим кўтарар нолиш.
(Зулфия)

Яшадимку тилсиз неча йил,
Йўлсиз тонгда йиғлади **дардим**.
Ечилдими юракдаги гул,
Ғуруримни ўлдирган **қадрим**.
(Вафо Файзуллоҳ)

Бош кўтарди гоҳи **хиёнат**,
Ярим тунда кўчага тортди...

Бедаво ҳамроҳдай **ирода**,
Сил дилдай йиғлади мақсади.
Исён имонсиз бир биродар
Исқирт майхонага бошлади...
(В. Файзуллоҳ 34-бет)

Нима деб ёзайин оғриси юрак,
Армон ҳеч тинмаса миҳларин қоқиб.
Ялдо тунларимиз йиртиқларидан,
Муборак қайғулар кетса гар оқиб.

(Азиз Саид канали)

Ҳайқиради **хайрат** азонда,
Болаликдир маъсум **ҳаяжон**.

Ҳаяжонни этдилар қатл
(Вафо Файзуллоҳ)

Инсон аъзоларини шахслантириш:

Мушкул **қошининг** ҳайъати ул **чашми жаллод** устина,
Қатлим учун нас келтирур нун элтибон сод устина.
(Огаҳий)

Қора кўзум келу энди мардумлиғни фан қилғил,
Кўзум қаросида мардум киби ватан қилғил.
(Алишер Навоий)

Хаёлларим тўзғиди бирдан
Ўйларингни туйди **юрагим**.
Таъқиб этар нигоҳим бир дам,
Фарёд билан қочар **кўзларинг**.
(Азиз Саид. Ташбеҳсиз.)

Юқоридаги шеърий парчаларда инсон аъзоларидан, асосан, кўз, қош, юрак шахслантирилиб поэтик образ яратилган. Огаҳийнинг машҳур ғазали матлабсида ёр қоши, кўзининг гўзаллиги ақл бовар қила олмайдиган даражада тасвирланган. Қошининг туклари ҳайъат аъзоларига, кўзи жаллодга усталик билан қиёсланиб, лирик қаҳрамон - ошиқ қатли учун ҳукм ўқилиши уқтирилган. Мумтоз шеърятимизда ёр аъзоларини шахслантириш орқали ёрнинг беқиёс гўзаллигини тасвирлаш маҳорати кўпроқ учрайди. Инсон аъзолари орқали образ яратиш тилшуносликда синекдоха атамаси билан юритилади. Қисм орқали бутун, бутун орқали қисмни ифодалаш тушунилади. Ҳазрат Навоийнинг “Қора кўзум...” ғазали худди шу усулда бошланади. Қора кўз орқали ёрнинг ўзи назарда тутилган. Замонавий шеърятимизда ҳам ижодкорлар инсон аъзоларини инсонлаштириб, бетакрор мисралар, шеърлар ёзишмоқда. Бунда улуғ шоирлар анъанасини давом эттирган ҳолда ташхис санъатининг ўзига хослигини кўриш мумкин.

Довдираб кўзингга урилиб кетди,
Бу бахтдан кўр бўлиб қолган **нигоҳлар**.

Дарёларни шахслантириш:

Чиройлидир гўё ёш келин

Икки дарё ювар кокилин..

Сен севасан салқин ва енгил,

Аму чўмилтирган шамолни.

Сен севасан, нотаниш сингил,

Кўнглингдаги тўла армонни.

(Усмон Носир. Юрак сенсан менинг созим Т- 2017. Янги аср авлоди.

42- бет.)

Яхши қол, эркин сув! Яхши қол, денгиз!

Тўлқинлар қўйнимга қиздай кирдингиз...

(Усмон Носир. Ўша китоб. 10- бет.)

Дарахтларни шахслантириш:

Кузда куз билан тунаган **дарахт**,

Баҳор куйлагини кияркан шошиб.

Тўзғиган сочига шамол тароқчи,

Тун ойна тутқазар сандиғин очиб.¹

Дарахтнинг куйлак кийиши, сочларини шамол тараши, туннинг унга ойна тутиши – булар фақат инсонга хос хусусиятлар. Шоир табиатдаги ҳодисаларни, ўзгаришларни ўзгача тарзда инсонларга хос хислатлар, ҳаракатлар билан уйғунлаштирган ҳолда бетакрор ва ҳайратланарли тарзда тасвирлаб берган. Барча жонзотларнинг қишда ухлаши ҳаммага маълум. Дарахтларнинг кузда тунаши яъни ухлаши бутун қиш мобайнида давом этгани шеърда тилга олинмаган бўлса-да, буни зукко ўқувчи билиб олиши қийин эмас. Баҳорнинг келиши билан дарахт шохлари уйғониб, барг ёзади, ана шу барг ёзган шохларини сочга қиёслаб, уларни шамол тараётгандай кўриниши, ойнанинг ойнага қиёсланиши ҳам жуда жозибали. Туннинг сандиғи – осмон, ойнаси ой эканлигини эса тушуниш қийин эмас.

Қайрағочлар таклиф этади:

Шохларимиз афсонавий дор.²

Тун жойлашар борлиққа,

Тулука том тарақлар,

Ўйчан боқар ариққа –

Чолу кампир **дарахтлар**.³

¹ Азиз Саид “Ўзбекистон адабиёти ва санъати” 2022-йил 16-ноябрь 43-сон.

² Вафо Файзуллоҳ “Оқ лайлак”. “Мухаррир нашриёти” Тошкент. 2020-йил. 13-бет.

³ Хосият Рустамова “Девор” Т – 2006-йил. 88- бет.

Синган кўлин узатар **дарахт**,
Деразангда сумалак сўзлар...

(В.Файзуллоҳ 26-бет)

Дўстим, атрофингга бир зумгина боқ,
Дарахтлар кўл ушлашиб кетяпти.

(Вафо Файзуллоҳ 46-бет.)

Дарахт шохларининг кўлга ўхшатилиши. Мумтоз шеърятимизда чинор дарахтининг барглари панжасимон бўлгани учун шохлари кўлга ўхшатишган. “Шамс Табризий ўзининг бир байтида:

Чанор фаҳм кунад андаке зи роз-и чаман,
Ҳазор даст барорад хушу дуо кунад.

Яъни чинор чаман сирини озгина тушунади, шунинг учун яхшилаб минг кўл чиқариб дуо қилади, дейди. Бунда чинорнинг узоқ умр кўриши ҳам назарда тутилади.” (Алибек рустамов. 62-бет.) Алишер Навоий ҳазратлари ҳам “Махбуб ул-қулуб” асарида меваси бўлмаса-да чинорнинг улуғлигини кўлида ҳеч нарсаси йўқ, олийҳиммат камбағал одамга қиёслаб ёзган: “ҳимматли киши камбағаллик билан пасткаш бўлиб қолмайди, ҳиммати йўқ киши ганж яъни хазина топса ҳам буюк шахсларга тенг бўлмайди. Чинорнинг кўли холий бўлгани билан унинг улуғлигига нуқсон етмайди.” (Алибек Рустамов 62-бет) Энди юқоридаги мисраларга қайтамиз. Дарахт кўлининг синиши

Қора тортган дала сўнгида
Зўрға босиб бужур титроғин,
Қари чинор дуолар ўқиб
Кўмаётир сўнги япроғин...

(Хуршид Даврон. Баҳордан бир кун олдин. Т.
“Шарқ” Т- 1997. 168-бет.)

Умуман олганда дарахт образини яратмаган, дарахтни шахслантириб шеър ёзмаган шоирни топиш қийин. Кузатишларимиз натижаси шуни кўрсатдики, ёш ижодкорларнинг катта кўпчилиги ижод намуналарида ҳам дарахт поэтик образи нисбатан кўпроқ яратилган. Одамлар шажарасини ҳам дарахт шаклида тасвирлаш урфга кирган. Аждодлар дарахтнинг илдизига, фарзанд-у набиралар мевасига, қариндошларни япроқларига қиёслаш анъанага айланган.

Топонимларни шахслантириш:

Топонимларни шахслантириш кўпинча талмеҳ санъати замирида юзага келади. Шеърда ҳаммага маълум ва машҳур шахс, жой номлари, воқеалар, афсона, асар қаҳрамонларига ишора қилиш санъати талмеҳ санъати дейилади.

Қуйида келтирилган мисолларда шахслантирилган жой номлари, аввало, талмех санъатининг бетакроп намуналари десак хато бўлмайди.

Сенга тенгдошдир *Помиру*,

оқсоч *Тяньшан*, ўзбегим.

(Э.Воҳидов.)

Гўзал ухлар тунлар *Рязань*,

Тушларида жувонмарг фарзанд.

(Вафо Файзуллоҳ 17-бет)

Соғинч дарди бағримни тилса,

Азоб ўтин совитар *Тошкент*.

Кетаман деб хархаша қилса,

Юрагимни овулар *Тошкент*.

(Юлдуз Ўрмонова. Уйғоқ юлдузлар. Т-
“Адабиёт” 2020. 9-бет.)

Лирик қаҳрамон юрагини овуларган Тошкент – онасими, яқинларими ёки бошқами? Тошкентга меҳр-муҳаббатининг ифодасими? Нима бўлганда ҳам Тошкент инсонлашган. Тошкент лирик қаҳрамон учун дардкаш, чин дўст образида гавдалантирилган.

Ў, *Бухоро*,

Душман тигидан

Яраланган қонли бардошсан,

Сен мозийнинг юксак тоғидан

Қулаб тушган рангин бир тошсан.

(Х. Даврон. 140-бет)

Руҳиятим атиргул истайди,

Тушларимда йиғлар *Самарқанд*.

(В. Файзуллоҳ. 13-бет)

Бу мисраларда Ватанга бўлган чексиз меҳр-муҳаббатнинг ўзгача талқини акс этган. Самарқанд лирик қаҳрамоннинг онасига ўхшатилиб, унинг тушларида боласини соғиниб йиғларган ҳолати кўз олдимишга келади. Ўқувчи\ ижодкорнинг Самарқанд фарзанди эканлигини билиб олади. Атиргул ҳиди онасининг хушбўйига ишора. Лирик қаҳрамон Самарқанд осмонидан ёғарган ёмғирни кўз ёшга қиёслаган. У Самарқандда ёмғир ёғса, “мени соғиниб онам йиғларпти” деяётгандай кўринади.

МУҲОКАМА (ОБСУЖДЕНИЕ / DISCUSSION)

“Ташхис санъати рамзий тасвирнинг ёрқин кўринишларидан бири бўлиб, шоирдаги мушоҳада қуввати ва поэтик маҳоратни кўрсатади”. (24) Демак, ташхис санъати орқали биз ижодкор салоҳияти, шеърини нуфузи ҳамда истеъдодини билиб олишимиз қийин бўлмайди. Бизнинг шеъринимизда қўлланиладиган ҳар бир шеърини санъатнинг ўзига хос ўрни бор. Бироқ кузатишимизча, ташхиснинг ўрни беқиёс. Лирик қаҳрамон ўз қалб изтиробларини, ҳис-туйғуларини, завқу қувончларини ким биландир бўлишгиси келади ва суҳбатдошни ҳам узоқ ахтариб ўтирмайди. Ижод аҳли қайсидир маънода жунунваш бўлиши ҳеч кимга сир эмас. Буни Арасту “Поэтика” асрида ёзган: “Поэзия- истеъдодли ёки мажнунсифат кишининг қисматидир. Истеъдодли одамлар руҳан жуда таъсирчан, мажнунсифатлари эса жазавага мойил бўладилар”. Шоир нимага қараб ўз дардларини, туйғуларини баён этмоқчи бўлса, ўйланиб ўтирмайди, кўнглидаги кечинмаларини, дард-аламлару, қувончларини ўз билим ва салоҳиятидан келиб чиққан ҳолда маҳоратини ишга солиб баён этаверади. Шунинг замирида эса гўзал санъат намуналари туғилаверади.

“Шеърини сабаблар бадий асарда ифодаланган ғояларни ҳаётийроқ, таъсирчанроқ ифодалашга, лирик ва эпик тимсолларнинг ёрқинроқ гавдалантиришга, мисралар, бандларнинг лафзий назокати, мусиқийлиги, жозибдорлигини таъминлашга хизмат қилган”. (3) Айнан бу мулоҳазалар ташхис санъатига ҳақида ёзилгандай гўё. Биз юқорида ташхис санъати қўлланилган шеърини парчаларда бу санъат намуналарини кўриб чиқдик ва шунга амин бўлдикки, ташхис санъати орқали тасвир ва тасаввур имкониятлари кенглигига, сўзнинг бетакрор жилоларига, сеҳр кучига такрорт-такрор гувоҳ бўламиз.

ХУЛОСА (ЗАКЛЮЧЕНИЕ / CONCLUSION)

Хулоса қилиб айтганда, бадий санъатлардан энг сермаҳсули- ташхис санъатидан ўринли ва меъёрида фойдаланилса, у орқали ижодкорлар бир-биридан гўзал, мураккаброқ рамзий-маъжозий тимсоллар яратишади, лирик асарларида бадийликни, ишонарликни, бетакрорликни таъсирчанликни кучайтириб, ўқирманларни ўз ижод маҳсуллари билан ҳайратлантириб, қалбларига бир дунё завқу шавқ улашишади. Ташхис санъати бугунги кун шеъринида қўлланилаётган энг фаол ва жозибдор санъатлардан биридир. Бу санъат тадрижини шеъринимизда ўзига хос ўринга эга шоирлар Абдували Қутбиддин, Азиз Саид ҳамда Вафо Файзуллоҳ, Улуғбек Ҳамдам ва бошқа ижодкорлар лирик асарлари мисолида кўриб чиқиб имкон қадар таҳлил қилишга ҳаракат қилдик. Ташхис санъати фикрни образли ифодалашда, шеъринида

манзара-лавҳалар яратишда, поэтик мазмун ва поэтик руҳни жилолантиришда, даврнинг муаммоли тугунларига ечим топишда ҳамда лирик қаҳрамон туйғуларининг, кечинмаларининг эврилишларини ифодалашда муҳим асосий воситалардан бири бўлиб қолади.

Бу санъатдан лириканинг деярли барча жанрларидан, асосан, масал, дoston, шеърый эртак, мунозара, кўшиқ, замонавий ва мумтоз шеърыйтимизнинг барча жанрларида ва ҳаттоки, насрий асарларда ҳам унумли фойдаланилади. Ташхис санъатини мавзу жиҳатидан таснифлаб ўрганиш мавзуни чуқурроқ ва тўлиқроқ билишга ёрдам бериши, шубҳасиздир. Мисраларда ашёларни, жонсиз нарсаларни сўзлар воситасида худди инсонлар каби ҳаракатлантириш, фаолият кўрсатиши, жонланиши ўқувчига эстетик завқ бериш билан бирга шеърыйга, бадий адабиётга қизиқишини янада орттиради.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ (ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES)

1. Азиз Саид “Вақт манзили” Академнашр Т -2021.
2. Вафо Файзуллоҳ “Оқ лайлак” Т- 2020.
3. Ёқубжон Исҳоқов. Сўз санъати сўзлиги. Тошкент. Ўзбекистон – 2014.(1) 239-241.
4. Сувон Мели. Сўзу сўз. “Шарқ” нашриёт- матбаа акциядорлик компанияси бош таҳририяти. Тошкент – 2020
5. Иззат Султон. Адабиёт назарияси. Т. Ўқитувчи. 1980.
6. Ҳожиаҳмедов А. Шеърый санъатлар ва мумтоз қофия. Т. Шарқ.
7. А. Асаллаев, В.Раҳмонов, Ф.Мусурмонов. Бадий санъатлар. “Тафаккур” Тошкент – 2015.
8. Адабиёт қоидалари. “Ўқитувчи” 2002. Тўланова Наргиза Маминовна. Ҳозирги ўзбек шеърыйтида бадий санъатларнинг лисоний- услубий таҳлили.(Шавкат Раҳмон, Аъзам Ўктам, Иқбол Мирзо шеърыйти мисолида) номзодлик диссертацияси. Р. 89. 2009. (2)
9. Ҳамидов З. Сўз санъати ва санъаткор маҳорати. – Тошкент: Университет, 1991. – 85-бет.
10. Ҳамидов З. Навоий бадий санъатлари. – Тошкент: Университет, 2002. – 56-бет.
11. Муҳаммад Юсуф. Сайланма. “Шарқ” нашриёт- матбаа Концерни бош таҳририяти. Тошкент – 2000.
12. Ҳамид Олимжон. Сайланма.
13. Тўланова Наргиза Маминовна. Ҳозирги ўзбек шеърыйтида бадий санъатларнинг лисоний- услубий таҳлили.(Шавкат Раҳмон, Аъзам Ўктам, Иқбол Мирзо шеърыйти мисолида) номзодлик диссертацияси. Р. 89. 2009.